

Članki in prispevki

UDK: 376-056.262(091)

1.02 Pregledni znanstveni članek

Prejeto: 5. 7. 2023

Rebeka Lovrec Kvartič*

Prepuščeni slepi usodi? Pojmovanje slepih skozi zgodovino

Left to blind fate? Conceptions of the blind throughout history

Izvleček

V prispevku je z dveh vidikov predstavljen odnos do slepih. Pregledu zgodovine rabe terminologije, povezane s slepimi, ki nikakor ni vrednostno nevtralna, temveč vezana na določeno družbo in čas, sledi še kratek pregled razvoja izobraževanja za slepe od začetkov izobraževanja v svetu in Sloveniji, segregirane izobraževanja in navsezadnje inkluzije oz. vključevanja v redni izobraževalni sistem.

Abstract

The paper presents attitudes towards the blind from two perspectives. An overview of the history of the use of blind-related terminology, which is far from value-neutral and rather tied to a particular society and period of time, is followed by a brief overview of the development of education for the blind from its beginnings worldwide and in Slovenia, through segregated education to, last but not least, inclusion in the mainstream education system.

Ključne besede: slepi, odnos, zgodovina, termin, izobraževanje

Keywords: the blind, attitude, history, term, education

Slepote se bojimo. Povezujemo jo s čisto temo, nemočjo in (popolno) odvisnostjo od drugih. Težko si predstavljamo, da bi lahko slepa oseba življenje živila v polnosti. Čeprav se je odnos do slepih skozi zgodovino močno spreminjal, je slepota tema, o kateri se raje ne pogovarjamo, v odnosu do slepega pa najpogosteje občutimo pomilovanje.

* Rebeka Lovrec Kvartič, prof. inkluzivne pedagogike in teologije, univ. dipl. soc. kulture, OŠ Milana Šuštaršiča, e-pošta: rebeka.lovrec@gmail.com

V prispevku je predstavljen odnos do slepih skozi zgodovino prek rabe terminologije, ki je vezana na določeno družbo in čas. V literaturi s področja izobraževanja slepih in s področja izobraževanja oseb s posebnimi potrebami najdemo termine, ki opisujejo slepe. Večkrat so t. i. slepce povezovali z drugimi osebami s posebnimi potrebami, posebej z gluhihimi, zato na določene podatke o odnosu do slepih sklepamo iz splošnega odnosa do oseb s posebnimi potrebami v določenem času in kraju.

Od tega pojmovanja je bila pomembno odvisna kvaliteta življenja posameznika, pri čemer je odločilno vlogo imela (ne)možnost izobraževanja in udejstvovanja v družbi. Odnos do slepih je namreč odseval v možnostih izobraževanja za slepe: od zgodovinskih obdobj, ko možnosti izobraževanja za slepe ni bilo, do začetka izobraževanja slepih v svetu in Sloveniji, od segregiranega izobraževanja slepih in navsezadnje do njihove inkluzije.

Slepi predstavljajo v primerjavi z drugimi skupinami oseb s posebnimi potrebami manjši delež in o njih se v primerjavi z npr. osebami z disleksijo ali s spektrom avtističnih motenj govori dosti manj. Do sedemdesetih let prejšnjega stoletja so bili vsi ljudje z okvarami vida označeni za slepe. Za slepe so bili označeni tudi slabovidni z ostanki vida, ki so se morali prav tako kot slepi učiti brajico, saj še ni bilo razvite metodike poučevanja posebej za slabovidne. Kasneje pa se je z uvajanjem optičnih in elektronskih pripomočkov začelo razlikovati med slepimi in slabovidnimi, saj so ljudje začeli razumeti, da slabovidni za branje lahko uporabljajo ostanek vida.¹ Znotraj slepih ločimo slepe otroke z ostankom vida, ki imajo 2–4,9 % ostanka vida, ter slepe otroke z minimalnim ostankom vida, ki imajo do 1,9 % ostanka vida in prepoznajo predmete v velikosti prstov do razdalje enega metra. Najmanj je popolnoma slepih otrok (*amaurosis*), ki morajo v šoli in v vsakdanjem življenju uporabljati druga čutila. V skupino oseb s posebnimi potrebami sodijo tudi slabovidni otroci: zmerno slabovidni z 10–30 % vida ter težko slabovidni, ki imajo od 5–9,9 % vida.² Skupini slepih in slabovidnih otrok so pridruženi tudi otroci z okvaro vidne funkcije, ki je izražena kot posledica obolenja in/ali motenega delovanja osrednjega živčevja. Različne okvare vida poleg različnih možnosti uporabe vida pomenijo tudi različen pedagoški pristop v procesu izobraževanja teh oseb. Tako npr. zmerno slabovidni otrok z ostrino vida 10–30 % potrebuje delno prilagojeno vzgojno-izobraževalno okolje in po potrebi prilagojene učne pripomočke, s temi prilagoditvami pa ohranja hitrost dela kot videči vrstniki, medtem ko je slepi otrok z minimalnimi ostanki vida pri delu pre-

1 Andreja Krivic, *Čutim, vidim, zmorem ...: prostor tudi za slepe in slabovidne*, Ljubljana: Študentska založba, 2008, str. 31.

2 Božidar Opara, *Otroci s posebnimi potrebami v vrtcih in šolah: vloga in naloga vrtcev in šol pri vzgoji in izobraževanju otrok s posebnimi potrebami*, Ljubljana: Centerkontura, 2005, str. 44–46.

cej počasnejši od videčih vrstnikov in potrebuje več prilagoditev ter pripomočkov za slepe.³

Hegemonija čuta vida nad drugimi čuti

Vid v zgodovini človeštva še nikoli ni igral tako pomembne vloge kot danes. Finski arhitekt in fenomenolog Pallasmaa je prepričan, da je razvojno najstarejši čut tip, prevladujočo težnjo, da se vid privilegira na račun drugih čutnih modalnosti, pa imenuje *okulocentrizem*.⁴ Pallasmaa meni, da so vsi čuti, z vidom vred, v resnici podaljšek čuta tipa – so specializacija kožnega tkiva, vse čutne oblike pa so nekakšne specializirane oblike dotika. (Post)moderna družba je nato hegemonijo vida privedla do skrajnosti. Naša tehnološka kultura je še natančneje razdelila čute: vid in sluh sta privilegirana družbena čuta, medtem ko tip, voh in okus veljajo za arhaične čutne ostanke, ki jih kulturni kodeks običajno potlači. V današnjem času so prevlado vida okrepili številni tehnološki izumi in neskončno množenje podob. Pravi takole: »Vid je edini čut, ki je dovolj hiter, da lahko lovi korak s presenetljivo hitrostjo v tehnološkem svetu. Zaradi sveta očesa pa vse bolj živimo v nenehni sedanjosti, ki sta jo sploščili hitrost in hkratnost.«⁵

Pomembno vlogo v zgodovini je imel tudi sluh – še posebej pred nastankom pisave, ko se je vse znanje prenašalo ustno. Prevlado sluha je nato zamenjala prevlada vida in nekateri, med njimi ameriški filozof in jezuit Ong, menijo, da je to spremembo povzročil premik od prvotne oralne kulture h kulturi zapisane besede.⁶

Slepi so bili večji del zgodovine zanemarjeni in odrinjeni na rob družbe. Delna, kaj šele popolna izguba vida je v najboljšem primeru pomenila životarjenje, ta strah pred slepoto in slepimi pa se je obdržal do danes. V antiki in razsvetljenstvu je svetloba pomenila poosebljeno resnico, dobro in moč, tema pa nevednost, sile neznanega in zlo. (Post)moderna doba vzpostavlja kot najvišji čut vid, saj ukinja neposrednost in s tem tip, ki deluje ravno prek neposrednega dotika. Izkustvo videčih je polno in za polnočutne samoumevno, slepi pa so zato pojmovani kot nepopolni, in-validni.⁷

3 Branka Stirn Krajnc, Vanda Raič, Urška Lah, Tatjana Murn, Dragana Žunič, Andreja Pinterič, Slepi in slabovidni otroci oz. otroci z okvaro vidne funkcije, *Kriteriji za opredelitev vrste in stopnje primanjkljajev, ovir oz. motenj otrok s posebnimi potrebami* (ur. Natalija Vovk Ornik), Ljubljana 2005, str. 8–9. <https://www.zrss.si/pdf/Kriteriji-motenj-otrok-s-posebnimi-potrebami.pdf> (pridobljeno: 5. 5. 2023).

4 Juhani Pallasmaa, *Oči kože: arhitektura in čuti*, Ljubljana: Studia humanitatis, 2007, str. 37.

5 Prav tam, str. 46.

6 Walter J. Ong, *Orality & Literacy – The Technologizing of the World*, London in New York: Routledge, 1991, str. 119.

7 Aksinja Kermauner, *Fenomenologija samogenerirane slepote: doktorska dizertacija*, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, 2010, str. 66.

Terminologija na področju izobraževanja slepih

Terminologija v družbenih vedah, zlasti na področju posebnih potreb, ni vrednostno nevtralna. Termin je strokovni izraz, ki označuje natančno opredeljen pojem, ker pa nima svoje strukture, je podvržen presoji filozofije in logike, semiotike, lingvistike, antropologije in specifičnim področjem spoznavanja. Termin je treba videti v sistemu, katerega del je. Ne more biti zunaj sistema jezika, saj ni določen sam s seboj. Termin mora povedati to, česar drugi ne povedo oziroma ne zajemajo. Jezik se stalno spreminja, saj je podvržen evoluciji, spremembam pa so podvrženi prav vsi deli jezika. Te se lahko namenoma sprožajo le v smislu intervencije jezikoslovcev. Jezik je v vsakem trenutku stvar vseh, ne le nekaterih posameznikov, zato ne more podlegati vsakršni iniciativi. Postavljen je v času in vezan na določeno skupnost.⁸

Ker so bili slepi dolgo odrinjeni na družbeni rob, se je o njih govorilo oziroma pisalo le redkokdaj. Največkrat so t. i. »slepce« povezovali z drugimi osebami s posebnimi potrebami, posebej z gluhi, zato lahko sklepamo na določene vidike odnosa do oseb s posebnimi potrebami v določenem času in kraju. Na splošno so bili slepi označeni kot nekaj nenormalnega, nedolgo nazaj pa je še veljalo prepričanje, da nenormalni niso sposobni učenja in zanje tudi ni bilo enotnega pojmovanja. Čim bolj je bila hiba očitna, vidna, tem slabši je bil odnos do takih oseb. Sociolog Goffman opozarja, da četudi nevede, postavljamo do osebe s posebnimi potrebami zahteve, ki gradijo navidezno socialno identiteto. Stigma (hiba, pomanjkljivost ali prizadetost) ima diskreditirajoč učinek, saj je oseba reducirana na pomanjkljivo ali nepopolno.⁹

Že samo nekdanje poimenovanje stroke, ki je še prisotno (defektologija, defektolog), je nakazovalo odnos *normalne* družbe do ljudi z motnjami. Posebnost na tem področju je, da novi izrazi na tem področju po poteku časa pridobijo negativno konotacijo, v kateri se zrcali odnos do ljudi s posebnimi potrebami; ali pa razvoj stroke in družbena dogajanja pokažejo, da je določen izraz zastarel in neskladen z novo doktrino, zaznamovana beseda pa potrebuje nadomestilo. Tako so danes nekateri izrazi v stroki opuščeni, v vsakdanjem besedišču pa se uporabljajo s slabšalnim prizvokom, npr.: debil, idiot, kreten itd.¹⁰

Tudi Anica Lebar, ki je dala pobudo za ustanovitev prve pomožne šole v Ljubljani, v svojem delu z naslovom *Oskrba manjnadarjencev*, ki je izšlo leta 1920, poleg omenjenega izraza v naslovu (»manjnadarjenci«) uporablja za osebe s posebnimi potrebami izraze *kretini*, *debili*, *imbecili*, *idioti*, pa tudi *slabiči* in

8 Božidar Opara, Nekateri problemi terminologizacije v defektologiji, *Defektologica slovenica: revija defektologov in specialnih pedagogov Slovenije*, 2002, št. 10(2), str. 23–40.

9 Erving Goffman, *Stigma: zapiski o upravljanju poškodovane identitete*, Maribor, Aristej 2008, str. 9.

10 *Terminologija na področju specialne in rehabilitacijske pedagogike in andragogike: Andragoški zorni kot*. <https://www.andragosko-drustvo.si/wp-content/uploads/2015/08/Jelenc-ANDzor-niKOT-Terminologija.pdf> (pridobljeno: 6. 5. 2023).

slaboumni. Pri vzgoji jih loči v več skupin: v *oskrbe potrebne, vzgojno potrebne, pouka potrebne, potrebne za vpeljava k delu in starostne ter bolezenske oskrbe potrebne*. Pri vseh je na prvem mestu vzgoja, pouk pa šele na drugem.¹¹

Za slepe se je dolgo uporabljal izraz »slepici«, kar je razvidno tudi iz del Minke Skaberne: zbirke z naslovom *Skrb za slepce: s 13 slikami*, v kateri je objavila svoja predavanja na ljubljanskem učiteljišču marca 1918, ter priročnika *Vzgoja slepcev* iz leta 1919. Minka Skaberne je sodelovala pri ustanovitvi prvega zavoda za slepe na Slovenskem.

Od antike do razsvetljenstva

Slepota je bila skozi zgodovinska obdobja pojmovana različno, v vseh obdobjih pa je skupno to, da so slepi veljali za posebne ljudi, neenakovredne drugim. V mitih starih civilizacij so slepi nosili pečat mističnosti ter so igrali vlogo prerokov, vendar pa so že Grki zagovarjali prepričanje, da slepi kot nesposobni za delo nimajo pravice do življenja. Če so bili iz premožnejše družine, so morali imeti več pravic, sicer pa je njihova slepota lahko pomenila takojšnjo smrt. V srednjem veku so bili slepi odrinjeni na skrajni rob življenja. Vsi, bogati in revni, so jih zasmehovali in do njih gojili predsodke.¹² Slepici in slabovidni so preživljali različna obdobja: v zapisani zgodovini je, kot omenjeno, sprva obdobje, ko so bili brez pravice do življenja (princip preživetja: če ne poskrbiš zase, si zajedavec), kar je v praksi pomenilo izgon iz skupnosti in s tem smrt. Nato se jim je s filozofskimi in religioznimi spremembami postopoma odprla možnost za življenje, saj so te med drugim narekovale, da moramo biti usmiljeni do drugačnih. Za slepe in slabovidne so začeli ustanavljati zatočišča ali azile.¹³

Avstrijski psiholog Berthold Lowenfeld govori v povezavi z odnosom do slepih o treh obdobjih:

1. obdobje primitivnega razumevanja, navzočega v starih kulturah, ko so slepe pobijali, ker so jih imeli za nepotrebne in nesposobne za življenje;
2. obdobje azilov, ki se je začelo širiti z budizmom in prevlado krščanstva v Rimu ter se končalo konec 18. stoletja, ko je leta 1786 Valentin Haüy ustanovil prvo šolo za slepe v Parizu;
3. obdobje socialnega vključevanja, ki nastane pod vplivom francoskih razsvetljencev in predstavlja začetek sistematičnega izobraževanja slepih.¹⁴

11 Anica Lebar, *Oskrba manjnadarjencev*, Ljubljana: Slomškova zveza, Jugoslovanska tiskarna, 1920, str. 62.

12 Roman Brvar, *Dotik znanja : slepi in slabovidni učenci v inkluzivni šoli*, Ljubljana: Modrijan, 2010, str. 7.

13 Marino Kačič, *Integracija : nedodelan projekt ali naivni humanizem?*, Integracija RIKOSS, 3(1), 2004, str. 1–6.

14 Berthold Lowenfeld, *The visually handicapped child in school*, New York: John Day Co., 1973, str. 1–4.

Pieter Bruegel st.: Slepec vodi slepe, l. 1568 (arthive.com).

Slepi so bili večino časa v zgodovini odrinjeni na rob družbe, razen če jim je družba pripisovala nadnaravne sposobnosti. Tako je v antiki za nekatere slepe veljalo prepričanje, da imajo dar notranjega uvida, zato so postali vidci ter preroki, npr. Tejrezias. Iz antike je znanih le malo posameznikov, ki bi bili slepi in uspešni. Vsem znan je pesnik Homer (okoli 850 pr. n. št.), domnevni avtor Iliade in Odiseje, ki naj bi bil slep. Herodot in Demokrit govorita o pravici vsake družbe do ubijanja nesposobnih za delo; ta običaj sta odobravalata tudi Platon in Aristotel v okviru svojega ideala fizične in duhovne lepote, ki ju defektni po njunem ne premorejo. K usmiljenosti do ubogih so sicer že v antiki pozivali stoiki, a se njihove ideje v praksi niso uveljavile. Slepi, ki so ubežali smrti ali oslepeli kasneje, so bili prepuščeni samim sebi. Običajno so beračili ali pa so bili prodani kot sužnji na galejah. V dosti boljšem položaju so bili slepi iz premožnih družin; bili so deležni dobre izobrazbe in tako lahko postali spoštovani učitelji. Postali so nekakšne *žive knjižnice*. Po drugi strani pa moramo reči, da so že v antiki obstajali zakoni, ki naj bi slepim omogočali nekoliko boljše razmere za življenje. V Atenah jim je bila v okviru meščanskih pravic omogočena materialna pomoč, če so se znašli v pomanjkanju, v Egiptu pa je obstajal program pomoči siromašnim in *defektnim*, ki so si pomoč prislužili z igranjem na glasbila, petjem, žongliranjem ...¹⁵

Na vzhodu so pod vplivom budizma slepim poiskali delo, v katerem so bili lahko uspešni, tako so na Japonskem imeli slepi celo monopol nad glasbo in masažo.¹⁶

¹⁵ Prav tam, str. 15–16.

¹⁶ Kermauner 2009, str. 38.

V srednjem veku so bili slepi povsod po svetu v glavnem prepušчени beračenju, manjši del pa je našel zatočišče v redkih azilih. V obdobju od sredine 14. do začetka 16. stoletja humanizem in renesansa znova odkrijeta človeka in družba se postopoma začne zanimati za *drugačne*. Eden prvih je bil Juan Luis Vives, špansko-flamski renesančni humanist (1492–1540), ki je verjel v smiselnost izobraževanja slepih.¹⁷

Bistveno se je začel odnos do slepih spreminjati pod vplivom duha razsvetljenstva in pomembni misleci tistega časa (Rabelais, de la Montaigne, Erazem Rotterdamski) so v svojih delih analizirali položaj invalidov in njihovo mesto v družbi. Na spreminjanje paradigme o slepih je vplivala filozofija Johna Locka, ki je trdil, da je človek *tabula rasa*, nepopisan list papirja, s čimer je dal vzgoji prednost pred dednostjo. Na spreminjanje stališč do slepih je posredno vplival tudi Descartesov racionalizem, ki za edino vodilo pri mišljenju sprejema razum; torej je oseba z zdravim umom povsem sposobna učenja, ne glede na stanje čutov.¹⁸ Zgodi se premik od pojmovanja slepega, ki ne bo nikoli sposoben dostojnega in samostojnega življenja, k razumevanju, da je slepi učljivo bitje s pravico do vključevanja v družbo. To je postopoma privedlo do visoko specializiranih zavodov in šol s posebnimi programi.

Začetki šolanja za slepe

Pod vplivom francoskih razsvetljencev se je odnos do oseb s posebnimi potrebami močno spremenil in zavest, da so enakovredni drugim, je postopoma pripeljala do tega, da se je začelo razmišljati o vključevanju slepih v izobraževanje. Te ideje so se začele porajati v Franciji, kjer je ob koncu 18. stoletja Valentin Häuy v Parizu ustanovil prvi zavod za izobraževanje slepih na svetu.

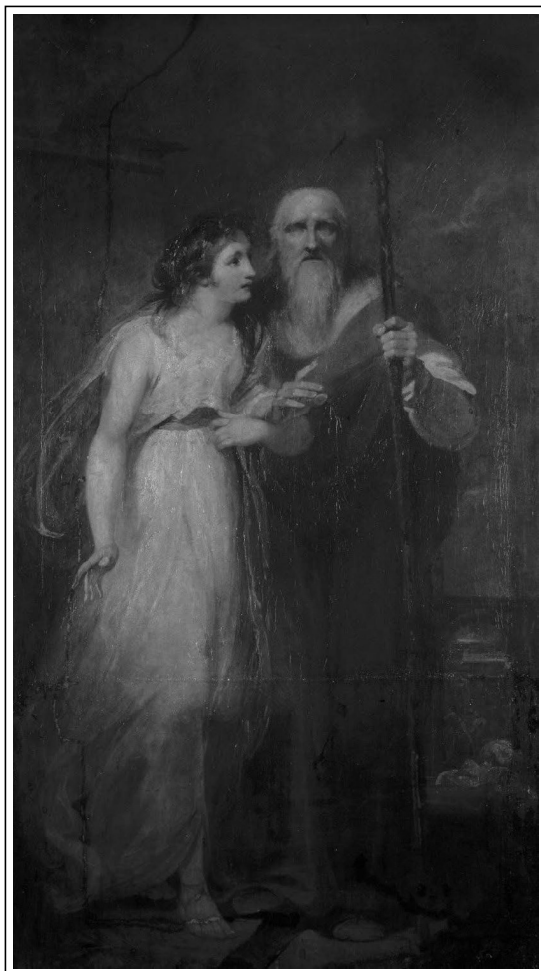
Valentin Haüy se je začel zanimati za slepe in za njihovo žalostno usodo, ko je leta 1771 v Parizu zagledal skupino desetih slepih, maskiranih, z oslovskimi ušesi in s pavjimi repi, s papirnatimi naočniki brez stekla, kako pojejo vulgarne pesmi ob spremljavi violine in basa. To ga je močno pretreslo in zadal si je cilj – izboljšati položaj slepih. Leta 1784 je začel poučevati enega slepega, nato dvanajst slepih, leta 1791 pa odprl prvi Zavod za slepe in gluhoneme v samostanu v Parizu. Že pred tem je v Franciji v 15. stoletju obstajala sirotišnica za slepe, ki so imeli v nasprotju z drugimi, živečimi v Franciji, pravico beračiti po Parizu.¹⁹

V tej šoli, ki jo je v času šolanja Louisa Braillo vodil dr. Sébastien Guillié, so se žal dogajale tudi zelo slabe reči. Tako je dr. Alexandre Francois-Ren Pignier, na-

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Kermauner 2010, str. 23.

¹⁹ Evgen Bavčar, Srečanje z Louisom Braillo: ob 200-letnici njegovega rojstva, *Louis Braille in njegov genialni izum: izbor besedil ob 200-letnici rojstva Louisa Braillo* (ur. Marino Kačič in Sonja Pungertnik), Ljubljana 2009, str. 8.

Henry Singleton: *Manto in Tejrezias*,
l. 1792 (www.tate.org.uk).

slednik dr. Guilliéja, ogorčeno poročal o smradu v ustanovi. Ugotovil je, da ta smrad prihaja od posebnega prostora, v katerem je kot žival, povsem zapuščen, z verigami privezan, živel duševno moten slepi gojenec. Gojence so za kazen privezovali z verigami in jih mučili z odrekanjem hrane. Dr. Guillié je na otrocih, slepih od rojstva, opravljal poskuse; na oči jim je nasul mikrobe obolelih otrok in opazoval razvoj nalezljive bolezni, ki je bila zelo boleča. Slepe gojence so vodili po pariških ulicah tako, da je spredaj hodil vodič z vrvjo, za katero so se držali slepi.²⁰

Valentin Haüy je za poučevanje slepih priredil velike in male črke takrat uporabljene kurzivne pisave v pridvižni pisavi. Pisane črke so bile v tem sistemu enake tiskanim. Njegova prva knjiga v pridvižnem tisku je izšla leta 1786. A njegovih knjig je bilo malo, saj je bil tak tisk zamuden. Žal je bil Haüy v času francoske revolucije odpuščen z mesta ravnatelja šole ter se skupaj z enim od svojih učencev Remyjem Fournierjem na povabilo carja Aleksandra I. umaknil v Rusijo,

kjer sta ustanovila šolo. Njegovi poskusi, da bi obiskal šolo, ki jo je ustanovil v Franciji, so bili zaman, saj mu je dal dr. Guillié vedeti, da ni dobrodošel. Nato pa so dr. Guilliéja odpustili in ravnateljstvo je prevzel dr. Pignier, ki je bil povsem drugačen: predan in ljubeč. Skušal je popraviti krivico in je leta 1821 Valentina Haüya, ki je bil takrat že prileten gospod pri sedemdesetih, povabil, naj obišče šolo, ki jo je ustanovil in za katero se je boril sedemnajst let. Učenci so v proslavo ob tej priložnosti vložili veliko truda in pomenila je vrhunec semestra. Ta obisk se je v spomin vtisnil tudi takratnemu učencu Louisu Brailu, ki je začutil veliko srečo, ko se je rokoval s tem velikim možem.²¹

²⁰ Prav tam, str. 8–9.

²¹ Petra Grujičić, Louis Braille, Znanstvenik z dušo svetnika, *Louis Braille in njegov genialni izum: izbor besedil ob 200-letnici rojstva Louisa Brailla* (ur. Marino Kačič in Sonja Pungertnik), Ljubljana 2009, str. 42.

Kmalu so se po zgledu Valentina Haüya odprli tudi zavodi za slepe drugod po svetu: Dunaj (1804), Liverpool (1790), Neapelj (1818), Zürich (1809), Češka (1807), Švedska (1809), Poljska in Danska (1810), Belgija (1823), Madžarska (1826), ZDA (1829) in Norveška (1861). V istem času kot Haüy je deloval Avstrijec Johann Wilhelm Klein (1765–1848). Leta 1804 je ustanovil Inštitut za slepe na Dunaju, ki je druga najstarejša ustanova za izobraževanje slepih na svetu ter najstarejša v nemško govorečem prostoru. Klein in številni njegovi sodobniki so zagovarjali prepričanje, da je inkluzija slepih možna le, če uporabljajo pisavo, ki jo lahko berejo slepi in videči. Tako je izumil pisavo za slepe, ki je pravzaprav pisava videčih, le narejena tako, da jo slepi lahko otipajo (igličasta ali prebodena pisava).²²

Pravi preobrat v družbenem življenju so si slepi izborili sami

Louis Braille (1809–1853) je tisti deček, ki je s pisavo za slepe dokazal, koliko zmorejo slepi sami. S svojo pisavo, brajico, ki je sčasoma postala pisava za vse slepe, je postavil temelj uspešnega izobraževanja slepih. Sprva je prevladovalo prepričanje, da se pisava slepih ne sme razlikovati od pisave videčih, saj bi drugače med slepimi in videčimi nastala prevelika razlika. Pomemben premik je bila že omenjena pisava Valentina Haüya, a so bile njegove knjige z izbočenimi črkami zelo velike in slepim je šlo takšno branje počasi.

Temelj današnje obče priznane pridvižne pisave je v začetku 19. stoletja postavil francoski vojak Charles Barbier. Njegova pisava je bila predstavljena gojencem pariškega zavoda za slepe, med katerimi je bil tudi Louis Braille. Ta je uporabil Barbierjev zapleteni sistem točkopisa, ki je bil sprva ustvarjen za vojaške namene, a je bil sistem tako zapleten, da ga vojaki niso sprejeli. Louis Braille je v nekaj mesecih v starosti 15 let Barbierjev sistem poenostavil in postavil osnovo točkopisa v celico s šestimi pikami ter dodal znake za ločila, številke in zaznavanje not. Zanimivo je, da videči učitelji sprva te pisave niso sprejeli in so jo za nekaj časa celo prepovedali, kar pa slepih učencev ni odvrnilo od raziskovanja in učenja. Louis, ki je sam postal tudi učitelj na šoli, je še naprej izpopolnjeval pisavo in leta 1827 je izšla prva knjiga v brajici.²³

Med znanimi slepimi oz. slepogluhimi je vsekakor treba omeniti tudi Američanko Helen Keller (1880–1968), ki je oslepela in oglušela pri 19 mesecih. Njena življenjska zgodba, ki jo je opisala v delu *Zgodba mojega življenja*, nas osupne, saj pripoved teče v jeziku, ki ga ne bi pripisali nekomu, ki je slep in gluha tako rekoč od malega. Za njeno izjemno intelektualno pot je zaslužna tudi njena učiteljica

22 Kermauner 2010, str. 26.

23 Marino Kačič, Brajeva pisava od papirja do računalnika, *Louis Braille in njegov genialni izum: Izbor besedil ob 200-letnici rojstva Louisa Brailla* (ur. Marino Kačič in Sonja Pungertnik), Ljubljana 2009, str. 13. <https://www.zveza-slepih.si/rikoss/wp-content/uploads/2016/09/louis-braille-e-zbornik.pdf> (pridobljeno 7. 5. 2023).

*Gluhoslepa Helen Keller in njena izjemna učiteljica Anne Sullivan
(www.biography.com).*

Anne Mansfield Sullivan, vzgojiteljica s Perkinsove šole za slepe, kjer se je šest let šolala tudi sama, saj je imela velike težave z očmi – ponavljajoče se bolezni so ji okvarile oči in ji pogosto povzročale hude bolečine. Učiteljica se je znala približati Helen ter ji s tem, ko jo je naučila prstne abecede in brajice, odprla vrata v zunanji svet. Helen Keller se je naučila tudi govoriti, diplomirala je na kolidžu Radcliffe, ki je bil takrat *ženski priključek* Harvarda, ter postala predavateljica in pisateljica. Izdala je več avtobiografskih del in zavzeto sodelovala v več organizacijah za pomoč prizadetim otrokom ter se borila za pravice žensk. V svojem avtobiografskem delu *Zgodba mojega življenja* je zapisala: »Z vsem, kar sem napisala, bi rada povedala, da moje življenje kljub telesni prizadetosti ni oropano prav vseh radosti in lepot tega sveta. Vsaka stvar ima svoj čar, tudi večna tema in tišina; učim se sprejemati okolnosti, kakršne so, in biti s tem zadovoljna.«²⁴

Izobraževanje slepih v Sloveniji

Izobraževanje oseb z motnjami v duševnem razvoju sega na naših tleh v začetek 20. stoletja. Leta 1908 je kranjski deželni šolski svet poslal na »prvi tečaj za izobrazbo učiteljev pomožnih šol« na Dunaju tri učitelje: Anico Lebar, Ivana Kruca in Ivana Dimnika. Leta 1911 so odprli na IV. deški osnovni šoli Prule pomožni

24 Helen Keller, *Zgodba mojega življenja*, Ljubljana: Prešernova družba, 1975, str. 113.

oddelek za »slabonadarjene« otroke. To ni bil le prvi takšen oddelek v Ljubljani, ampak tudi začetek izobraževanja za osebe z motnjo v duševnem razvoju na Slovenskem. Veliko zaslug pri ustanavljanju oddelka je imela Anica Lebar, prva učiteljica v pomožnem razredu. Leta 1919 je zapisala: »Vzgoja, posebna vzgoja manjnadarjenih ni le zahteva človečanstva, humanitete, krščanske ljubezni do bližnjega, nego tudi socialna dolžnost, ki prinaša tudi dokaj koristi.«²⁵ Otrok je bil sprejet v pomožno šolo, ko je eno leto neuspešno obiskoval ljudsko šolo; pomožna šola je s tem razbremenila ljudsko šolo, saj ji »odvzame one slabiče, ki zadržujejo napredek ljudskošolskega pouka. Ne sprejema pa slaboumnih, ki niso godni za pouk, za te bo gotovo preskrbljeno z otvoritvijo kakega zavoda.«²⁶ V pomožno šolo po mnenju Lebarjeve niso sprejeti: »popolni bebcí (imbecili in idijoti), slepci, gluhonemi in epileptični, nravno pokvarjeni, normalni, ki so zaradi zunanjih vzrokov zaostali v pouku.«²⁷ V pomožno šolo po njenem mnenju slepi torej ne sodijo.

Ker na Slovenskem ni bilo zavoda za slepe, so starši svoje slepe otroke morali pošiljati v oddaljene, največkrat nemško govoreče kraje, večina pa je ostala doma brez ustrezne oblike izobraževanja. Leta 1910 je bilo na naših tleh 700 slepih, med njimi sto otrok in mladih med četrtil in osemnajstim letom starosti. Veliko teh otrok se je šolalo v graškem *Odilijinem zavodu*.²⁸

Po razpadu Avstro-Ogrske novembra 1918 so ostali slepi z ozemlja sedanje Slovenije brez vsake organizacije; izpolnjeni so bili pogoji za ustanovitev prvega slovenskega zavoda za slepe, med soustanovitelji zavoda pa je bila tudi Minka Skaberne.

Pobudo za ustanovitev zavoda in organizacijo zavoda je Minka Skaberne predstavila na javnem predavanju marca 1919 na ljubljanskem učiteljskem. To predavanje je objavila v delu *Skrb za slepce*. V tem delu je najprej opozorila na to, kako pomembno bi bilo, da Slovenci dobimo svoj zavod za slepe. V primeru, da je deležen prave vzgoje, lahko »postane tudi slepi otrok koristen član človeške družbe, da se tudi povzpne do lastne eksistence«.²⁹ Razložila je, kako naj bo tak zavod urejen, katere predmete bi se gojenci učili in kako bi potekal praktični pouk. Poleg duševne vzgoje sta po njenem mnenju nujni tudi telesna in glasbena vzgoja. Pomemben vidik predstavlja vzgoja kasneje oslepelih, ki jih »je treba izobraziti tako, da se ozira pouk tudi na njihove skušnje in obzorje pred slepostjo. Izobraževanje onega, ki še malo vidi, pa je odvisno od tega, koliko vidi«.³⁰ Treba bi bilo

25 Anica Lebar, Pomožna šola za manj nadarjene, *Skrbstvena vzgoja* (H. Schreiner ur.), Ljubljana 1919, str. 45.

26 Prav tam.

27 Prav tam, str. 46.

28 Minka Skaberne, Skrbstvo za slovenske slepe v bivši Avstriji, vse do leta 1918, *Svetloba izpodriva temo: zbornik slepih Slovenije* (ur. Vekoslav Mlekuž), Ljubljana 1969, str. 9–13.

29 Minka Skaberne, *Skrb za slepce: s 13 slikami*, Ljubljana: Društvo Dobrodelnost: Jugoslovanska tiskarna. 1919, str. 223.

30 Prav tam, str. 226.

Minka Skaberne
(www.zveza-slepih.si).

ustanoviti tudi »zavetišče za bolne, onemogle, stare in dela nezmožne slepce«.³¹

Posebno pozornost je namenila oslepelim vojakom prve svetovne vojne in njihovem izobraževanju, natančno opisala pisanje na tablici za pozneje oslepele in pisanje za tiste, ki ne morejo brati sami. V delu *Skrb za slepce* utemeljuje nujnost te knjižnice in opozarja, da je treba pri prepisovanju in izbiri del v slovenščini upoštevati želje vojakov. Minka Skaberne hkrati poudarja, da ima moderna oskrba za »slepce« višji cilj, to je vzgojiti »slepca« za delo. Slepí se naj skupaj s pozneje oslepelimi v zavodu pripravljajo na opravljanje svojega starega ali pa novega poklica. Posebej je primerno zanje vrtnarjenje, kmetovanje, pletenje košev, stolov, muziciranje.³²

Minka Skaberne je podala več natančnejših navodil za vzgojo slepih. Pouk

slepih mora biti predvsem nazoren in temeljiti na urjenju preostalih čutov, posebej na sluhu, pa tudi tipu in okusu. V vsakem razredu naj bo 15 do 20 otrok. Že takrat je opozarjala na potrebnost predšolske vzgoje, še posebej če slepi prihaja iz manj spodbudnega okolja.³³ Meni, da so tudi pri gluhoslepih uspehi mogoči, če so nadarjeni; za primer daje Helen Keller. Glede manj nadarjenih piše, da so uspehi slabši, a velikega pomena zanje, četudi so majhni. Precej bolj ostro je nje-no stališče do pouka »slaboumnih slepih gluhonemcev«. Zanje je pouk nemogoč in edino primerno je zavetišče. Tja sodijo tudi »pohabljeni slepci in epileptiki,« saj ovirajo »slepce« brez telesnih hib. Pri pohabljenih pride v poštev le negovanje telesa. Jasno ločnico vidi med slepimi in slabovidnimi ter meni, da slednji ne sodijo v zavod skupaj s popolnoma slepimi. Pri slabovidnih naj pouk poteka v obliki pomožnega razreda, pri čemer je najustreznejši individualen pristop, ki upošteva stopnjo slabovidnosti posameznikov.³⁴

Prvi Zavod za slepe na Slovenskem je bil ustanovljen leta 1919 v Ljubljani, njegov upravitelj pa je postal Josip Kobal. Tu je potekal program osnovne šole, organizirane pa so bile delavnice v pletarstvu in ščetkarstvu. Učiteljice so se za delo s slepimi izobraževale na dunajskem zavodu za slepe, Josip Kobal pa je sestavil

31 Prav tam, str. 227.

32 Prav tam, str. 225.

33 Minka Skaberne, *Vzgoja slepcev, Skrbstvena vzgoja* (ur. H. Schreiner), Ljubljana 1919, str. 14–15.

34 Prav tam, str. 17–18.

prvi slovenski abecednik v brajevi pisavi – *Početnico*. Leta 1922 so Zavod za slepe preselili v Kočevje, kjer pa je bilo prostora zgolj za 30 gojencev ter za omejeno število odraslih slepih. Slepí učenci in osebje so se ob koncu leta 1944 preselili v Ljubljano, kjer so jim del svojih prostorov odstopili na Zavodu za gluho mladino. Potrebe po izobraževanju slepih so bile zaradi posledic vojne velike, prav tako pa so se že porajale potrebe po drugačnih metodah dela za slabovidne. Leta 1965 so dogradili ter opremili šolsko stavbo in zavod se je preimenoval v Zavod za slepo in slabovidno mladino.³⁵ Leta 1976 je v Medobčinsko društvo slepih in slabovidnih Maribor ime spremenila tudi prejšnja Zveza slepih Slovenije – odbor osnovne organizacije Maribor,³⁶ ki se je začela kot podružnični odbor združenja slepih leta 1948.³⁷

Od segregacije do inkluzije slepih

Z možnostjo izobraževanja slepih se je njihov položaj v družbi postopoma izboljšal. Dolgo je prevladovalo prepričanje, da si slepi kot drugačni od videčih, gluhih, oseb z motnjami v duševnem razvoju itd. zaslužijo sebi lastne oblike izobraževanja in vzgoje. Na področju vključevanja slepih in slabovidnih otrok v programe s prilagojenim izvajanjem in dodatno strokovno pomočjo je bilo veliko storjenega leta 2000 s sprejetjem Zakona o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami (ZUOPP).³⁸ Začelo se je govoriti o inkluziji otrok s posebnimi potrebami. Inkluzija je »osnovni princip vključevanja otrok s posebnimi potrebami v večinske vzgojno-izobraževalne ustanove in s tem v širše socialno okolje«. ³⁹ Nov inkluzivni pogled je narekoval spremembo načinov izobraževanja oseb s posebnimi potrebami in pred Zavod za slepo in slabovidno mladino (ZSSM) so bile postavljene nove naloge in izzivi. Nova zakonodaja ohranja specializirane zavode, hkrati pa omogoča staršem več sodelovanja in soodločanja o možnostih izobraževanja otrok s posebnimi potrebami. ZSSM se je tako preoblikoval v center za podporo in v zadnjih letih se starši slepih in slabovidnih otrok najpogosteje odločajo za kombinacijo obeh modelov, oblik rednega šolstva in specializiranega izobraževanja.

Slepi in slabovidni so danes lahko vključeni v redne programe s prilagojenim izvajanjem in dodatno strokovno pomočjo. To pomeni, da slep ali slaboviden učenec v redni šoli potrebuje pomoč specialnega pedagoga, inkluzivnega pedagoga ali tiflopedagoga. Večinske šole potrebujejo dejavnosti in podporo, ki jo izvaja

35 <https://center-iris.si/o-nas/zgodovina/> (pridobljeno: 7. 5. 2023).

36 Darinka Lozinšek, Petra Vogrinec Černezel, *70 let medobčinskega društva slepih in slabovidnih Maribor*, Maribor: Založba Saje, 2018, str. 5–6.

37 ONSTRAN SVETLOBE: Razstava slik in fotografij slepih in slabovidnih avtoric in avtorjev ob stoletnici ustanovitve Podpornega društva slepih, 2020.

38 <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO2062> (pridobljeno 5. 5. 2023).

39 Roman Brvar, *Z igro do učenja*, Ljubljana: Math, 2014, str. 7.

Center za pomoč slepim in slabovidnim, zato je trenutno najboljša rešitev omogočanje fleksibilnega prehajanja iz segregirane v integrirano obliko izobraževanja. Tako lahko slepi in slabovidni otroci enakovredno sodelujejo v izobraževalnem sistemu ter se vključujejo v svet videčih.⁴⁰

Vključevanje slepih v družbo še zdaleč ni zaključen proces. Izobraževanje je le del inkluzije, saj inkluzija v pravem pomenu te besede zajema vse vidike življenja. Vključevanje slepih v družbo bi tako moralo pomeniti (med drugim) tudi možnost njihove soudeležbe v kulturi – kulturno participacijo.

Danes imajo muzeji možnost postati prostor vzpostavljanja dialoga med marginaliziranimi in privilegiranimi skupinami. To se lahko zgodi s pomočjo prilagajanja muzejskih vsebin ali njihove prezentacije, z večjim prizadevanjem za vključevanje skupin z različnimi potrebami v muzejsko dejavnost, prav tako pa k temu pomembno prispeva tudi izobraževanje muzejskih obiskovalcev o potrebah drugih, ki s tem hkrati veča javno ozaveščenost o drugačnosti, spodbuja strpnost in izboljšuje javno podobo institucije. Pri tem so muzejskim delavcem slepi in slabovidni v poseben izziv, kajti muzejski eksponati primarno temeljijo na vizualni izkušnji, ki mora biti, če želimo vsebino približati tudi slepim in slabovidnim, predstavljena tudi na drugačen način. Dosedanje prilagoditve so bile večinoma usmerjene prav k slepim in slabovidnim. Tako je na primer Pokrajinski muzej Celje že leta 1994 pripravil taktilno razstavo o rimskem mestu Celeia z naslovom *Prosimo, dotikajte se predmetov*; Pokrajinski muzej Kočevje je leta 2002 pripravil razstavo z naslovom *Edina tema je neznanje: šolstvo in skrb za slepe in slabovidne na Slovenskem*, ki ni bila le delno prilagojena slepim in slabovidnim, temveč je to ranljivo skupino tudi tematsko obravnavala; Slovenski šolski muzej pa je pripravil tudi okroglo mizo o dostopnosti muzejev z naslovom *Kaj lahko naredimo muzeji za slabovidne in slepe?*⁴¹ Leta 2019, ob praznovanju 100-letnice prvega zavoda za slepe pri nas, je Slovenski šolski muzej pripravil pregledno razstavo z naslovom »V tem domu luč prosvete sije!«: razstava ob 100-letnici prve šole za slepe in slabovidne na Slovenskem, kjer je bila predstavljena celotna zgodovina zavoda skozi vse izobraževalne stopnje – od predšolske vzgoje do poklicnega izobraževanja. Z replikami edinstvenih primerkov iz tiflopedagoške zbirke ter z dostopno avdio-deskripcijo panojev je muzej približal razstavo slepim in slabovidnim.⁴² Pri tem se zavedajmo, da s tem ko muzeji iščejo rešitve za (večjo) dostopnost muzejev za slepe in slabovidne (ter druge skupine oseb s posebnimi potrebami) »hkrati

40 Franc Cankar in Andreja Pinterič, Spremembe v izobraževanju slepih in slabovidnih otrok ter mladostnikov, *Inkluzivno izobraževanje slepih in slabovidnih otrok ter mladostnikov* (ur. Andreja Pinterič, Tomi Deutsch in dr. Franc Cankar), Ljubljana 2014, str. 14–16.

41 Saša Poljak Istenič, Dostopnost kulture in/ali inkluzija? Slepim in slabovidnim v slovenskih muzejih, *Etnolog*, 25, 2015, str. 53–56.

42 Polona Koželj, »V tem domu luč prosvete sije!«, razstava ob 100-letnici prve šole za slepe in slabovidne na Slovenskem, Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 2019, str. 6.

pridobivajo na dodatni vrednosti in privlačnosti svoje muzejske ponudbe tudi za druge obiskovalce».⁴³

Skozi kratek pregled zgodovine ter rabe terminologije vidimo, da na predstavo o slepem vplivajo določene kulturne in zgodovinske okoliščine, saj družba določa, kaj je *normalno*. Veliko pove že dejstvo, da se je do razsvetljenstva o slepih v javnem diskurzu le malo govorilo ali pisalo. Pomemben premik v odnosu do slepih se je zgodil proti koncu 18. stoletja, ko je pod vplivom razsvetljenskih idej Francoz Valentin Haüy ustanovil prvi zavod za slepe. Njegovemu zgledu so sledile druge evropske države in leta 1919 so zavod za slepe ustanovili tudi na slovenskih tleh. Spremembe v odnosu do slepih se kažejo tudi v poimenovanju slepih in v pomembnem premiku v razumevanju slepih kot tistih, ki niso sposobni učenja, do današnjega pogleda, ki slepe skuša čim bolj vključevati v družbo. Tudi danes še vztrajajo določeni predsodki, vezani na slepega, in včasih se zdi, da slepota predstavlja večjo oviro nam, videčim, kot pa samim slepim. Z zmožnostjo vključevanja v redne programe izobraževanja slepi sošolcem, učiteljem in strokovnim delavcem ter vsem drugim dokazujejo, da so osebe, ki jih ne definira samo slepota, temveč tudi marsikaj drugega. K boljšemu odnosu do slepih največ pripomorejo pristni odnosi z njimi, vidnost in udejstvovanje v družbi.

Viri in literatura

Viri

<https://center-iris.si/o-nas/zgodovina/> (pridobljeno: 7. 5. 2023).

ONSTRAN SVETLOBE: Razstava slik in fotografij slepih in slabovidnih avtoric in avtorjev ob stoletnici ustanovitve Podpornega društva slepih. <https://www.zveza-slepih.si/wp-content/uploads/2022/05/Zlo%C5%BEEenka-Onstran-svetlobe-ta-zadnja-verzija-%C5%BDelezniki.pdf>

Terminologija na področju specialne in rehabilitacijske pedagogike in andragogike: Andragoški zorni kot. <https://www.andragosko-drustvo.si/wp-content/uploads/2015/08/Jelenc-ANDzorniKOT-Terminologija.pdf> (pridobljeno 6. 5. 2023).

Zakon o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami (ZUOPP) <http://pisrs.si/Pisweb/pregledPredpisa?id=ZAKO2062> (pridobljeno 5. 5. 2023).

Literatura

Bavčar, Evgen: Srečanje z Louisom Brailloom: ob 200 letnici njegovega rojstva, *Louis Braille in njegov genialni izum: izbor besedil ob 200-letnici rojstva Louisa Braila* (ur. Marino Kačič in Sonja Pungertnik), Ljubljana 2009.

43 Tatjana Vokić Vojkovič, Umetniški eksperimenti za večjo dostopnost muzejev, v: Kaj lahko naredimo muzeji za slabovidne in slepe? Okrogla miza v Slovenskem šolskem muzeju, *Šolska kronika : Zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje*, 16, 2007, št. 2, str. 369.

- Brvar, Roman: *Dotik znanja : slepi in slabovidni učenci v inkluzivni šoli*, Ljubljana: Modrijan, 2010.
- Brvar, Roman: *Z igro do učenja*, Ljubljana: Math, 2014.
- Grujičić, Petra: Louis Braille, Znanstvenik z dušo svetnika, *Louis Braille in njegov genialni izum: izbor besedil ob 200-letnici rojstva Louisa Brailla* (ur. Marino Kačič in Sonja Pungertnik), Ljubljana 2009.
- Kačič, Marino: Brajeva pisava od papirja do računalnika, *Louis Braille in njegov genialni izum: Izbor besedil ob 200-letnici rojstva Louisa Brailla* (ur. Marino Kačič in Sonja Pungertnik), Ljubljana 2009. <https://www.zveza-slepih.si/rikoss/wp-content/uploads/2016/09/louis-braille-e-zbornik.pdf> (pridobljeno 7. 5. 2023).
- Kačič, Marino: *Integracija : nedodelan projekt ali naivni humanizem?* Integracija RIKOSS, 3(1), 2004.
- Keller, Helen: *Zgodba mojega življenja*, Ljubljana: Prešernova družba, 1975.
- Kermauner, Aksinja: *Fenomenologija samogenerirane slepote, doktorska dizertacija*, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, 2010.
- Kermauner, Aksinja: *Na drugi strani vek : (opis prvoosebne fenomenološke raziskave – kako je biti slep)*. Ljubljana: Študentska založba, 2009.
- Koželj, Polona: »V tem domu luč prosvete sije!«, razstava ob 100-letnici prve šole za slepe in slabovidne na Slovenskem, Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 2019.
- Krivic, Andreja: *Čutim, vidim, zmorem ...: prostor tudi za slepe in slabovidne*, Ljubljana: Študentska založba, 2008.
- Lebar, Anica: *Oskrba manjnadarjencev*, Ljubljana: Slomškova zveza, Jugoslovanska tiskarna, 1920.
- Lebar, Anica: *Pomožna šola za manj nadarjene, Skrbstvena vzgoja* (H. Schreiner ur.), Ljubljana 1919.
- Lowenfeld, Berthold: *The visually handicapped child in school*, New York: John Day Co., 1973.
- Lozinšek, Darinka, Černezel Vogrinec, Petra: *70 let medobčinskega društva slepih in slabovidnih Maribor*, Maribor: Založba Saje, 2018.
- Ong, Walter J.: *Orality & Literacy – The Technologizing of the World*, London in New York: Routledge, 1991.
- Opara, Božidar: Nekateri problemi terminologizacije v defektologiji, *Defektologika slovenica: revija defektologov in specialnih pedagogov Slovenije*, 2002.
- Opara, Božidar: *Otroci s posebnimi potrebami v vrtcih in šolah: vloga in naloga vrtcev in šol pri vzgoji in izobraževanju otrok s posebnimi potrebami*, Ljubljana: Centerkontura, 2005.
- Pallasmaa, Juhani: *Oči kože: arhitektura in čuti*, Ljubljana: Studia humanitatis, 2007.
- Skaberne, Minka: *Skrb za slepce: s 13 slikami*, Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna, 1919.
- Poljak Istenič, Saša: Dostopnost kulture in/ali inkluzija? Slepi in slabovidni v slovenskih muzejih, *Etnolog*, 25, 2015.

- Skaberne, Minka: Vzgoja slepcev, *Skrbstvena vzgoja* (ur. Henrik Schreiner), Ljubljana 1919.
- Skaberne, Minka: Skrbstvo za slovenske slepe v bivši Avstriji, vse do leta 1918, *Svetloba izpodriva temo: zbornik slepih Slovenije* (ur. Vekoslav Mlekuž), Ljubljana 1969.
- Stirn Krajnc, Branka, Raič, Vanda, Lah, Urška, Murn, Tatjana, Žunič, Dragana, Pinterič, Andreja: Slepi in slabovidni otroci oz. otroci z okvaro vidne funkcije, *Kriteriji za opredelitev vrste in stopnje primanjkljajev, ovir oz. motenj otrok s posebnimi potrebami* (ur. Natalija Vovk Ornik), Ljubljana 2005. <https://www.zrss.si/pdf/Kriteriji-motenj-otrok-s-posebnimi-potrebami.pdf> (pridobljeno: 5. 5. 2023).
- Vokić Vojkovič Tatjana: Umetniški eksperimenti za večjo dostopnost muzejev, v: Kaj lahko naredimo muzeji za slabovidne in slepe? Okrogla miza v Slovenskem šolskem muzeju, *Šolska kronika : Zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje*, 16, 2007, št. 2.